

БИБЛЕЙСКИТЕ ЦИТАТИ В ЖИТИЯТА НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Антоанета БУЮКЛИЕВА (Бургас)

Религиозният характер на средновековната българска книжнина определя честата употреба на цитати от Светото Писание в творчеството на старобългарските книжовници. Те използват библейския метатекст като аргументация, с която защитават своите мирогледни позиции, или като средство за идеализация на житийния герой, който чрез метода на отъждествяването се уподобява с определени библейски прототипи, които имат един общ архетип — Христос. Начинът, по който старобългарските книжовници цитират Светото Писание, не веднъж е бил обект на изследване в медиевистиката¹. Наблюденията и анализите налагат извода, че в зависимост от целите и задачите, които си поставят, от творческия метод и художествените си критерии творците от различните епохи на средновековната ни литература имат различен подход към библейския метатекст. В повечето случаи те променят библейските цитати, за да ги адаптират към съответната историческа действителност, да ги направят по-емоционални и въздействащи или по-достъпни до малограмотния възприемател. Направените проучвания показват, че обикновено старобългарският писател цитира предимно Новия Завет. Логично обяснение на този факт дава Д. Кенанов според който: „Отношенията между двете части на Библията са йерархични и се основават на ценностната опозиция: све-

¹ Буюклиева, А. „Библейските цитати в беседата на Презвитер Козма“ — Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ — Паисиеви четения — Научни трудове, Т. 44, кн. 1, сб. Б, Пловдив, 2006, 63–78; Велковска, Е. Бележки върху библейските цитати в „Похвално слово за Кирил“ на Климент Охридски — В: „Старобългарска литература“, кн. 12, С., 1981, 64–67; Кенанов, Д. Агиографски текст и библейски метатекст — В: Кенанов, Д. Метафрастика. Симеон Метафраст и православната славянска агиография, Изд. „ПИК“, Велико Търново, 1997, 23–40; Славова, Т. Евангелските и апостолските цитати в словата на Климент Охридски и Преславската книжнина — В: Кирило-Методиевски студии, кн. 8, С., 1991, с. 60–82.

щено-свръхсвещено.⁴² С. Аверинцев прави заключението, че: „Старият Завет е свещен, но Новият Завет е повече свещен“⁴³. Това се определя от различното отношение към плътското и духовното и борбата за морална чистота и извисеност. Исихий Йерусалимски дава следната формулировка на отношението между двата дяла на Библията: „Образ на външното и чувствено телесно очищение е Вехтият Завет, Светото Евангелие, сиреч Новият Завет, е образ на пазенето, т.е. на чистотата на сърцето.“⁴⁴ „Другояче казано, християнската вяра донася морал, който е много по-висок в сравнение с езическия и старозаветния морал.“⁴⁵

Специално внимание на стилните похвати на Патриарх Евтимий отделя Цветана Вранска. В своята студия тя се спира и на библейските цитати в творчеството на Евтимий, като част от неговата стилистика⁴⁶. Разглеждайки стила на Евтимий, тя прави заключението, че: „Напълно естествено е той да стои в духа на неговите жития и похвални слова. Те всички представляват проповеди и са били създадени, за да бъдат произнасяни като слова в деня, когато се чества паметта на светеца, за когото се говори в тях.“⁴⁷ Това дава основание на авторката да направи следната констатация: „Така по задача те представляват произведения на ораторската реч, а и по стил не се отличават от нея. А какви са особеностите на ораторската реч? Преди всичко към нея спадат литературни произведения, предназначени да бъдат произнасяни устно пред слушатели. В тях ораторът се стреми не само да развие и докаже мисълта си, но и да убеди тези, пред които говори, в справедливостта на собствените си думи.“⁴⁸

Всеизвестен е фактът, че: „Евтимий въвежда в българската литература един нов стил вече в по-конкретния смисъл на думата, който е известен в науката като „плетение словес. Думата „плета“ влиза в езика на писателите от Търновската исихастка школа като обозначение на особена грижа за словесната възхвала на литературния герой. На словото се обръща специално внимание. Достига се до езикова дипленица ... На лице е

⁴² Кенанов, Д. Агиографски текст и библейски метатекст..., с. 35.

⁴³ Аверинцев, С. С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего Средневековья — В: Античность и Византия, М., 1975, с. 280.

⁴⁴ Исихий Йерусалимски, К Феодулу слово душеполезное и спасительное о трезвении и добродетели — Добролюбие, ч. 2, М., 1857, л. 136, гл. 112.

⁴⁵ Кенанов, Д. Цит. съч., с. 35–36.

⁴⁶ Вранска, Цв. Стилни похвати на Евтимий — В: Сборник на БАН, кн. 37, ч. 2, С., 1942.

⁴⁷ Вранска, Цв. Цит. съч., с. 113.

⁴⁸ Вранска, Цв. Цит. съч., с. 113.

стремеж към словесна изчерпателност на мисълта, стигаща до словесно разточителство.⁹ М. Йонова го определя като „емоционално експресивен“. Като негови характерни черти тя определя „... подчертан лиризъм, богата синонимика, широка употреба на риторически фигури, изобилие от епитети, метафори, символи, антитези, перифразата, усложнената украсена фраза.“¹⁰ Новият агиографски стил „... е продиктуван от исихастката грижа за словото, за неговата красота, за да бъде то „адекват“ на Бога.“¹¹ Самата същност на „плетение словес“ наричан още „словесна възба“ определя и налага честата употреба на поетически средства — част от които са и библейските цитати. Евтимий и неговите последователи правят фразата богата, пишно украсена, „нанизвайки“ един след друг цитати от Светото Писание, които използват освен като средство за украса на стила, като начин да развият логически мисълта, като част от аргументацията, но и като „...нови принципи за изграждане на образа, т.н. абстрактен психологизъм.“¹²

В настоящето изследване обект на наблюдение ще представляват съотношението между старозаветните и новозаветните цитати в житията на Патриарх Евтимий, начина, по който той използва цитатите, т.е. доколко е променен библейският метатекст, както и целите и задачите които преследва с направените изменения.

Ако се проследят цитатите от Светото Писание и фреквентността, с която са използвани Старозаветните и Евангелските цитати в агиографските творби на Евтимий, прави впечатление, че най-често той цитира Псалтира. Както констатира Д. Петканова: „Във връзка с емоционалната насоченост на неговите творби и грижата за поетическия изказ той много често използва Псалтира...“¹³. Преобладаващото количество на цитати от псалмите придава лиризъм на житията. Те придобиват по-голяма празничност и на места започват да звучат химнично — все присъщи на стила „плетение словес“ характеристики. Следователно преобладаващото количество на цитати от хвалебствените песни от Псалтира в агиографските творби на Евтимий обслужва изискванията на новия агиографски стил. Те са напълно в съответствие с новите критерии за художественост

⁹ Петканова, Д. Българска средновековна литература, Велико Търново, Абагар, 2001, с. 495.

¹⁰ Йонова, М. „Търновска книжовна школа“. — В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник, С., Изд. „Петър Берон“, 1992, с. 477.

¹¹ Пак там, с. 477.

¹² Пак там, с. 477.

¹³ Петканова, Д. Цит. съч., с. 496.

на творците от Търновската книжовна школа — изчерпателност, словесно разточителство и логичност на мисълта,

От Новозаветните книги Патриарх Евтимий най-често използва цитати от Евангелие на Матей.

Като се вземе предвид обстоятелството, че исихастите, чиито най-виден представител е основателят на Търновската книжовна школа, издигат в култ библиейските книги, би могло да се предположи, че Евтимий цитира Светото Писание точно, без да променя цитатите. И действително своите четири жития Евтимий често използва библиейския метатекст почти дословно, непроменен.

В „Пространно житие на Иларион Мъгленски“ думите на Спасителя са предадени точно, без особени изменения. В творбата си книжовникът цитира почти дословно евангелския текст: „Ако не бях дошъл и не бях им говорил, грях не щяха да имат, а сега нямат извинение за греха си.“ (Йоан 15:22), като казва: „Ако не бях дошъл и не бях им говорил, грях не биха имали. Сега нямат оправдание за своите грехове.“¹⁴ В същото житие Евтимий предава без промени и евангелския разказ за рождението на Христос: „А рождението на Исуса Христа стана тъй: след сгодяване на майка му Мария за Йосифа, преди още да бяха се те събрали, оказа се, че тя е непразна от Духа Светаго.“ (Мат. 1:18); „А рождението на Исус стана така: след сгодяването на майка му Мария за Йосиф, преди още те да бяха се събрали, оказа се, че тя е непразна от Светия Дух.“ (Иванова, стр. 94).

Пак в същото съчинение думите на Христос са цитирани почти без промяна: „Вижте ръцете Ми и нозете Ми; Аз съм същият; попишайте Ме и вижте; понеже духът няма плът и кости, както виждате Мене, че имам.“ (Лк. 24:39); „Погледнете ръцете и нозете ми, че съм аз самият. Пипнете ме и вижте, защото духът няма плът и кости, а вижте аз имам.“ (Иванова, с. 94)

В житието посланието на ап. Павел до коринтяни: „Защото словото за кръста е безумство за ония, които гинат, а за нас, които се спасяваме, е сила Божия.“ (1 Кор.: 18) са използвани почти дословно: „Словото за кръста е безумие за погиващите, а за нас, които се спасяваме, е сила Божия.“ (Иванова, с. 95)

Цитатът от Посланието на ап. Павел до Галатяни предава думите на апостола: „... всички, които в Христос се кръстихте, в Христа се облякохте.“ (Гал. 3:27), цитирани без съществено изменение: „Който в Христа

¹⁴ Иванова, Кл. Старобългарска литература, Т. 4, Житиеписни творби, С., 1986, с. 98.

се кръстихме, в Христа се облякохме." (Иванова, с. 96) Замяната на личното местоимение 2 л. мн. ч. „вие“ с 1 л. мн. „ние“ е израз на желанието на Евтимий за съпричастност и съзнанието му, че като духовен глава на българската църква той е част от целокупния православен български народ.

В „Пространно житие на Филотея Темнишка“ писателят предава почти дословно стиха от Псалтира: „Подобни тям да бъдат ония, които ги правят, и всички, които се тям надяват.“ (Пс. 113:16) В творбата на Евтимий той е предаден по следния начин: „Подобно на тях да бъдат, тези, които ги правят, и всички, които тям се надяват.“ (Иванова, с. 210)

В „Пространното житие на Иван Рилски“ псалмът от Псалтира: „Обиколиха ме, както пчели обикалят мед и угаснаха като огън в тръне, с името Господне аз ги повалих.“ (Пс. 117:12) е предаден без съществени промени: „Наобиколиха ме сякаш пчели питата и се разпалиха сякаш огън в тръни, и с името Господне им се противих.“ (Иванова, с. 140).

Малко по-долу в същата творба думите на ап. Павел пред филипяни: „Защото за мене животът е Христос, а смъртта — придобивка.“ (Фил. 1:21) също са цитирани без особени изменения: „Защото за нас животът е Христос, а смъртта е придобивка.“ (Иванова, с. 144). Замяната на личното местоимение 1 л. ед.ч. „мене“ с местоимението за 1 л. мн. ч. „нас“ е израз на желанието на житиеписеца да наложи апостолските думи като общовалидно правило от християнския морален кодекс и така да повиши тяхното значение за православно християнство и да акцентира върху тяхната автентичност.

От приведените примери се вижда, че точно или без значителни промени Патриарх Евтимий цитира най-вече думите на Христос и на ап. Павел, което е плод на безспорния им авторитет сред християнския свят. Като висш духовник книжовникът е на ясно с тяхната правдивост. Приемайки ги без да се съмнява в истинността им, той въпреки своята култура и образование не дръзва да ги промени; предава ги точно, за да ги превърне в канон. Книжовникът продължава тази тенденция при по-голямата част от библейските цитати.

Има случаи обаче, когато използва старозаветни и новозаветни цитати, Евтимий да внася промени — съкращения или добавки.

В „Житие на Филотея Темнишка“ в евангелския цитат: „Махнете се от мене всички, които вършите беззаконие, защото Господ чу гласа на моя плач.“ (Пс. 6:9) втората част е съкратена, като точно са цитирани само думите на Месията: „Махнете се от мене всички, които вършите беззаконие.“ (Иванова, с. 207) Направеното съкращение прави цитата по-ясен, логичен и по-лесен за възприемане, като акцентът е поставен върху това, че Господ ще се отрече от вършещите беззаконие и те ще бъдат

наказани. Така в съзнанието на православните българи ще остане моралната максима да не вършат беззаконие.

В същото житие авторът цитира Псалтира като предава псалмопе-нието на Давид с известни промени: „Не нам Господи, не нам, а на Твоето име дай слава, заради Твоята милост, заради Твоята истина.“ (Пс. 113:9) като казва: „...., но винаги пазеше в ума си онова Давидово, а всъщност на Светия Дух слово: „Не нам, Господи — казваше, — не нам, но на Своето име дай слава.“ (Иванова, с. 209). В началото той прави допълнение към цитата, с което обяснява чии са цитираните думи, а втората част от цитирания библейски текст съкращава. Направеното съкращение прави цитата по-ясен и изчистен, което помага по-лесно да се възприеме библейската максима, че Божието име трябва да се слави от всеки.

Когато описва лечителската дейност на Филотея и като част от идеализацията, Евтимий я съпоставя с Христос, използвайки цитат от Евангелие на Йоан: „Иисус като го видя да лежи и като узна, че боледува от дълго време, каза му: „Искаш ли да оздравееш?“ (Йоан 5:6). Цитатът е съществено променен: „.... както някога Христос попита парализирания, така и тя го питаше, казвайки: „Искаш ли да оздравееш?“ (Иванова, с. 208). Книжовникът съкращава първата част от евангелския текст като прави допълнение, което обяснява на православните богомолци, че сравнява героинята си със Спасителя. Той оставя думите на Христос непроменени, защото има съзнанието, че е недопустима промяна в словото на Божия син.

В житието посветено на друга светица — Петка Търновска — авторът на творбата отново цитира Псалтира: „Душата ми жадува за Бога силний, живий: кога ще дойда и ще се явя пред лицето Божие!“ (Пс. 41:3) От цитираните стихове Евтимий съкращава първата част, а втората оставя напълно непроменена: „Кога ще дойда и ще се явя пред лицето Божие!“ (Иванова, К., стр. 195) Така се акцентира на християнската идея, че рано или късно човек застава пред Божия съд — предупреждение, което има за цел да направи хората по-добри.

В същата творба Евтимий използва евангелския цитат: „Тогавя Иисус рече на учениците си: „Ако някой иска да върви след Мене, нека се отрече от себе си, да вземе кръста си и Ме последва.“ (Мат. 16:24); „И като повика народа с учениците Си, рече им: който иска да върви след Мене, нека да се отрече от себе си, да вземе кръста си и Ме последва.“ (Мр. 8:34) В житието първата част от Евангелието е съкратена, а думите на Христос са предадени без промяна: „Който иска да върви след мене, да се отрече от себе си, да вземе кръста си и да ме последва.“ (Иванова, с. 193) Така променен, цитатът акцентира върху думите на Спасителя и по-точно върху християнската идея, че ако човек иска да живее според

Христовото учение и да стане негов последовател, трябва да са откаже от всичко земно.

В „Житие на Иван Рилски“ срещаме подобен пример: „А ти кога правиш милостиня, нека лявата ти ръка да не знае, какво прави дясната.“ (Мат. 6:3) Цитатът е даден с известни промени: „Да не знае лявата ти ръка, що прави десницата ти.“ (Иванова, с. 145) От евангелския цитат, Евтимий съкращава първата част, а втората е предадена без съществена промяна. Така думите на Исус, с които се проповядва безкористно даване на милостиня, придобиват силата на християнска норма, която налага милосърдието като висша християнска добродетел.

В същото житие, посветено на рилския светец, книжовникът се позовава на следния цитат от Псалтира: „... аз бях невежа и не разбирах; като любиче бях пред тебе. Но аз съм винаги с Тебе. Ти ме държиш за десницата.“ (Пс. 72:22-238). Той обаче го подлага на известни промени. „Добиче бях пред тебе. И аз съм с тебе навеки.“ (Иванова, с. 137) Съкращавайки началото и края на стиха, Евтимий поставя акцент на основната идея на псалмопението, именно скромност и съзнание за Божието всемогъщество. Съзнанието за собственото несъвършенство пред лицето на Бога е една от обичайните черти на исихаското учение, чийто най-ревностен проповедник е Патриарх Евтимий.

Вагиографският текст за Иларион Мъгленски житиеписецът използва евангелския разказ за Рождеството на Христос: „И като влязоха в къщата, видяха Младенеца с майка Му Мария и паднаха та Му се поклониха, и като отвориха съкровищата си, принесоха Му дарове: злато, ливан и смирна.“ (Мат. 2:11) Цитатът е предаден с незначителни промени: „И като влязоха в къщата, видяха младенеца с майка му и паднаха ничком, та му се поклониха.“ (Иванова, с. 94) Евтимий пропуска втората част от евангелския текст, в който се описват даровете, които поднасят на Божия Син мъдреците (вълхвите), за да предаде без промяна онази част, в която се описва преклонението им пред него. Тя носи основния смисъл на цитата, тъй като напомня за благоговението, което всеки трябва да изпитва към Исус Христос. Добавената към библиейския текст дума „ничком“ в творбата на книжовника допълнително подсилва голямото почитание, което човечеството дължи на Спасителя.

В творбата Евтимий цитира думите на Месията, с които определя своето учение. „Исус им отговори и им рече: учението Ми не е Мое, а на Оногова, който Ме е пратил.“ (Йоан 7:16). В житието на Евтимий те са предадени почти дословно. Авторът пропуска първата част на цитата, която дава информация когото цитира: „Моето учение не е мое, а на Отца, който ме е пратил.“ (Иванова, с. 93), а думите на Исус предава почти дословно. Промяната на „Оногова, Който Ме е пратил“ с „Отца, който

Ме е пратил“ допълнително повишава автентичността и авторитета на Христовото учение, както и мисията на Спасителя, тъй като той е призван да проповядва между хората учението на Небесния Отец.

Евангелската притча за разпятието на Божия Син и неговите думи преди да издъхне на кръста: „... а около деветия час Исус извика с висок глас: Или, или лима савахтини! сиреч: Боже мой, Боже мой! Защо си Ме оставил?“ (Мат. 27:46) са цитирани в житието с незначителни промени. Евтимий пропуска началото на текста, което изяснява обстоятелствата при които са изречени думите, както и начина, по който те са звучали на древния арамейски език, на който говори Христос: „Боже мой, боже мой, защо си ме оставил?“ (Иванова, с. 100), но самите слова на Спасителя са предадени абсолютно точно.

В съчинението е цитирано и Посланието на ап. Павел до Римляни: „Или не знаете, че всички ние, които се кръстихме в Христа, в неговата смърт се кръстихме.“ (Римл. 6:3), предадено по следния начин: „Коиито се кръстихме в Христа, рече божественият апостол — в неговата смърт се кръстихме.“ (Иванова, с. 96). И при този цитат книжовникът подхожда творчески. Той пропуска началото на цитата и прави добавка, която да разясни чие е направеното изказване. Онази част от него, която носи основния смисъл и съдържание, той предава непроменени. Освен на респекта, който има Евтимий към личността на ап. Павел като проповедник на Христовото учение, направената промяна е плод и на стремежът на добре образован архиерей да предаде по-най достъпен начин основните постулати на християнството на простолюдието.

Понякога, макар и в много редки случаи, Патриарх Евтимий цитира Светото Писание, като само припомня и маркира определено библиейско събитие. Обикновено той създава асоциация с библиейския текст като използва риторичен въпрос. В „Житие на Иларион Мъгленски“ книжовникът припомня възкресението на мъртвия Лазар, според Евангелие на Йоан (По Йоан 11:35), с риторичния въпрос: „Кой се просълзи за Лазар?“ (Иванова, стр. 99).

В същата творба авторът припомня евангелския разказ за Тайната Вечеря според Евангелие на Матей (Мат. 26:26—28) с въпроса „Кой изми нозете на учениците? Кой им предаде Тайнството?“ (Иванова, с. 99)

Използвайки риторичния въпрос като задължителен елемент на ораторската проза, Патриарх Евтимий освен, че прави новозаветния текст по-лесен и достъпен за възприемателите, преди всичко го прави по-емоционален. Това напълно отговаря на нормите на новосъздадения агиографски стил, въведен от книжовника, според които основното изискване е житието да бъде по-риторично, по-лирично и да е максимално близко до стилистиката на похвалното слово, което спада към тържествената

ораторска проза и има за цел да въздейства върху емоциите на присъстващите в храма богомолци.

В същия текст житиеписецът маркира съответното библейско събитие: „Тогава фарисеите отидоха и се наговориха как да го уловят на дума“ (Мат. 22:11), единствено с желанието да бъде по-лаконичен и по-ясен: „... изкушавайки го като фарисеите Господа.“ (Иванова, с. 93). По същия начин и със същата цел Евтимий припомня старозаветния разказ за жертвоготовността на Авраам: „... с вяра Авраам, бидейки невинен, принесе в жертва Исаака; и той който бе получил обещанията, принесе единородния си.“ (По Евр. 11:17), като казва: „Чрез вярата Аврам направи това и това.“ (Иванова, с. 95).

Макар и рядко, в определени случаи, подобно на своите предшественици, Евтимий променя библейския текст, за да го адаптира към действителността. В житието, посветено на Иларион Мъгленски, той цитира думите на Исус според Евангелие на Матей: „Защото, който върши волята на Моя Отец небесен, той Ми е брат и сестра и майка.“ (Мат 12:50), като ги предава по следния начин: „Който върши волята на Моя Отец, който е на небесата, той ми е брат и сестра и баща.“ (Иванова, с. 93) Замяната на „майка“ с „баща“ е продиктувана от промяната на статута и авторитета на майката и бащата. По времето на библейската история, за която разказва текстът, водеща е личността и ролята на майката. Това е епохата на матриархата. Когато Евтимий пише житието си, начело на семейството вече е бащата, т.е. това е времето на патриархата.

В настоящата статия не е възможно да се посочат всички примери, които се отнасят до отношението на Патриарх Евтимий към библейския метатекст. Важното е да се докаже обмисленото му и творческо използване, подходът към него.

От направените наблюдения върху библейските книги и начина, по който Патриарх Евтимий ги използва, се налага изводът, че като духовен глава на българската православна църква той е блестящ проповедник, който умее да подбере тези моменти от Светото Писание, носещи основния смисъл на православния морален кодекс. Поставайки акцента върху тях, той успява да ги направи точни, ясни и логични, за да се запечатат в съзнанието на православните християни и да се превърнат за тях в нравствени норми, в основно житейско кредо.

Като представител и ревностен разпространител на исихазма, Патриарх Евтимий се съобразява с неговата най-важна особеност — скромност, съзнанието за собственото несъвършенство. Като типичен исихаст, Евтимий съзнава съвършенството на Божието слово и това, че е безсилен пред Божията истина, затова въпреки че прави някои незначителни промени в библейските цитати, той не си позволява да променя думите

на Христос или на учениците му, които са разпространители на неговото учение. Техният авторитет пред книжовника е толкова голям, че той не би дръзнал да внесе промени в думите им и затова ги предава дословно. За разлика от своите предшественици — Климент Охридски, Петър Черноризец, Презвитер Козма, които използват по-свободно библейския метатекст и най-често го адаптират към конкретната действителност, създателят на Търновската книжовна школа е по-каноничен и цитира Светото Писание дословно или с незначителни промени.

Евтимий е високо образован проповедник, духовен глава и учител на православните българи. Чрез избора на библейските цитати и промените, който прави в тях, той се бори за нравствената чистота на българския народ, като поставя акцента върху най-важните християнски добродетели.